

Research Article

International Journal of Kurdish Studies

11 (1), pp. 131-150

<http://www.ijoks.com>

“Lev Ha’ir” Mahane Yehuda ve Nahlaot: “Şehrin Kalbi” Kudüs’te Bir Kürt Mahallesi

Süleyman ŞANLI¹

Received: Jan 28, 2024

Accepted: Feb 17, 2025

Öz

Kudüs, dünyanın en eski şehirlerinden biri olup, 3000 yıldır Yahudilik, 2000 yıldır Hristiyanlık ve 1400 yıldır İslam için kutsal bir merkezdir. Tarihi boyunca sayısız savaşa ve yeniden inşa süreçlerine tanıklık eden şehir, dini, kültürel ve sosyal anlamda eşsiz bir mozaği barındırmaktadır. Eski Şehir, dar sokakları ve tarihi dokusuyla Müslüman, Yahudi, Hristiyan ve Ermeni mahallelerinden oluşan dört ana bölgeye ayrılmıştır. 19. yüzyıldan itibaren, dünyanın farklı bölgelerinden gelen Yahudi göçleri ile şehir surların dışına taşarak yeni mahalleler oluşturulmuştur.

Bu çalışmada Irak, Türkiye, İran ve Suriye’den göç eden Kürt Yahudilerin Kudüs’e yerleşmeleri sonucu kurdukları mahallelerden en çok bilinen iki tanesine, Mahane Yehuda ve Nahlaot mahallelerine odaklanılmaktadır. Lev Ha’ir, “Şehrin Kalbi” olarak anılan bu mahalleler, Kudüs’ün kültürel, tarihi ve toplumsal merkezini oluştururken, aynı zamanda Kürt Yahudileri için bir kimlik ve dayanışma noktası olmuştur. 2011-2012 yılları arasında İsrail’de yürütülen antropolojik alan çalışması sırasında bizzat bu mahalleler gezilmiş ve Kudüs’te yaşayan görüşmecilerin bir kısmı ile çalışmamıza konu olan bu mahallelerde yüz yüze görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmada Etnografik verilerden ziyade bu mahallelerin kuruluş hikâyelerine, Kürt Yahudilerin bu mahalleler içindeki konumları ve rolleri ile bu mahallerin tarihsel süreç içerisinde Yahudiler açısından İsrail ve Kudüs şehri için önemine değinilmiştir. Böylece, bu mahallelerin tarihsel ve kültürel özelliklerinin ortaya konarak çalışmanın, tarihsel antropoloji literatürüne katkı sağlaması beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Mahane Yehuda, Nahlaot, Kürt Mahallesi, Yahudi Mahallesi, Kudüs

Recommended citation:

Şanlı, S. (2025). “Lev Ha’ir” Mahane Yehuda ve Nahlaot: “Şehrin Kalbi” Kudüs’te Bir Kürt Mahallesi. *International Journal of Kurdish Studies*, Volume 11 (1), 131-150, DOI: <https://doi.org/10.21600/ijoks.1628511>

¹ Assoc. Prof. Dr., Mardin Artuklu University, Mardin, Türkiye, e-mail: suleymansanli@yahoo.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3826-201X>

“Lev Ha’ir” Mahane Yehuda and Nahlaot: A Kurdish Neighborhood in the Heart of the City Jerusalem

Abstract

Jerusalem stands as one of the oldest cities in the world and is revered as one of humanity’s most sacred urban centers throughout history. The city exemplifies a distinctive religious, cultural, and social mosaic. It has maintained its status as a holy center for Judaism for approximately 3,000 years, for Christianity for around 2,000 years, and for Islam for about 1,400 years. Throughout its extensive history, Jerusalem has experienced numerous conflicts and reconstruction efforts, reflecting the complex interplay of diverse sacred sites associated with these religions. The Old City of Jerusalem, characterized by its narrow streets and rich historical fabric, is organized into four primary districts: the Muslim, Jewish, Christian, and Armenian quarters. In the mid-19th century, the city’s medieval appearance, enclosed by walls, began to transform with the establishment of new neighborhoods outside the walls, largely driven by Jewish immigration from various regions of the world.

This study focuses on two of the most well-known neighborhoods: Mahane Yehuda and Nahlaot. These areas were established by Kurdish Jews who migrated from Iraq, Turkey, Iran, and Syria and settled in Jerusalem. Known as Lev Ha’ir, meaning “The Heart of the City,” these neighborhoods have become cultural, historical, and social hubs for the Kurdish Jewish community. During my fieldwork between 2011 and 2012, I visited these neighborhoods and conducted interviews with residents living there. This study aims to explore the narratives surrounding the establishment of these neighborhoods, the positionality and role of Kurdish Jews within them, and the significance of these areas for Jewish identity in the historical context of Israel and the broader narrative of the city of Jerusalem. In this context, the study is expected to make a contribution to the historical anthropology literature.

Keywords: Mahane Yehuda, Nahlaot, Kurdish Neighborhood, Jewish Quarter, Jerusalem

Giriş

Kürt ve Yahudi Meselesine Dair Kısa Bir İzah

Yahudi tarihinde yaşanan iki önemli olay Yahudiler için bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir. Bunlardan ilki, Asur Kralı tarafından Kudüs’ün ele geçirilmesiyle Yahudilerin

sürgüne gönderilmesi ve Birinci Tapınağın MÖ 586 yılında Babilliler tarafından yıkılmasıdır (Lang, 2004:9; Stern, 1997:185; Tadmor, 1997:182). Kudüs’te Yahudilere ait tapınakların yıkılmasından sonra geniş bir ‘din değiştirme’ dönemi yaşandığı kabul edilmektedir (Safrai, 1997:364). Safrai’ye göre, din değiştirenlerin çoğu Yahudi olmayan halklardandı, özellikle de Diaspora’nın doğu ve batı topraklarında, Yahudiliği benimseyenler daha fazlaydı (Safrai, 1997:364). Genellikle din değiştirenler tek bir sosyal sınıftan değil, toplumun farklı kesimlerinden, şehirlerden ve ülkelerden olmuştur.

Kürtlerin Yahudiliği² meselesi, bu alanda çalışmalar yapan akademisyenler tarafından da geniş kabul gören, Arbela’da (modern Erbil) kurulan Kürt Krallığı Adiabene’nin MÖ birinci yüzyılda kraliyet hanedanıyla birlikte Yahudiliğe geçmesiyle açıklanmaktadır. Din değiştirmenin ardından Kürt nüfusunun büyük bir kısmı da aynı yolu izlemiştir (Sabar, 1982:xvi; Brauer&Patai, 1993:56, Zaken, 2007; Izady, 1992:162). Dolayısıyla günümüzdeki Kürt Yahudileri arasında, bu din değiştirenlerin soyundan gelenler olduğu varsayılabilir.

Ayrıca, eski bir geleneğe göre Kürt Yahudileri, Asur Kralı tarafından sürgün edilen On Kabile’nin soyundan gelenler de olabilirler. Sürgün edildikten sonra bazı Yahudi toplulukları en yakın coğrafya olan Babil ve Mezopotamya’ya dağılmıştır (Tadmor, 1997:91, Stern, 1997:185; Levy, 1994). On ikinci yüzyıl gezginlerinden Tudela’lı Benjamin seyahatnamesinde bu gelenekten şöyle bahsetmektedir: “Bu Yahudiler Asur Kralı Salmaneser’in götürdüğü ilk esarete aittirler ve Targum’un³ yazıldığı dili konuşurlar” (Tudela, 1907:78). Sabar, “Kürdistanlı Yahudilerin, diğerlerinin yanı sıra, eski Yahudi sürgünlerinin soylarından gelen bazılarını da içerdiğini rahatlıkla varsayabiliriz” demektedir (Sabar, 1982:xvi).

Kürt Yahudilerinin kökenine ilişkin bir başka gelenek, dini referansların gösterilmesidir. Bu referans, Kürt Yahudi topluluklarının sözlü geleneğine dayanan ve birkaç seyyah tarafından da

² Literatür de İsrail’de yaşayan Kürtler için daha çok Kürdistanlı Yahudiler, Kürdistanî Yahudiler, Yahudi Kürtler veya Kürt Yahudiler gibi kavramlar kullanılmaktadır. Bu kavramların hepsini kullanıldıkları bağlam içerisinde doğru bulmakla birlikte bu makalede standart bir kullanım olması açısından Kürt Yahudiler kavramının kullanılması tercih edilmiştir.

³ Targum, Aramice’de “tercüme, çeviri veya yorum” anlamına gelir. İbranice Kutsal Kitab’ın veya bazı bölümlerinin Aramice diline yapılan çeşitli çevirilerinden herhangi biri. Bu sözcük başlangıçta Eski Ahit’in herhangi bir dildeki çevirisine işaret etmekteydi, ancak daha sonra özellikle Aramice bir çeviriye ifade etmeye başlamıştır. Bkz.; Targum, Erişim 11 Eylül 2024.

ifade edilen, kitabı mukaddeste geçen iki ayet arasında bulunmaktadır (Tudela, 1907:54; Hillel, 1973:80; Benjamin II, 1859:124). Kürt Yahudilerini kayıp kabileler ve İsrail Krallığı Samiriye’den sürgün edilen Yahudilerin soyundan gelenler olarak tanımlarlar ve ilk olarak peygamber Yeşaya’ya atıfta bulunarak;

“Asur ülkesinde kayboldular” (Yeşaya 27:13) ve;

“Asur kralı bütün ülkeyi istila etti ve Samiriye’ye geldi ve üç yıl boyunca onu kuşattı. Hoşea’nın dokuzuncu yılında Asur Kralı Samiriye’yi ele geçirdi ve İsrail’i Asur’a götürüp Halah’a, Gozan Irmağı’ndaki Habor’a ve Med kentlerine yerleştirdi” (2Kr. 17:4-6).⁴

Kürt Yahudiler şu anda İsrail’de yaşamakta ve ülkenin farklı bölgelerinde ikamet etmektedirler. Kürt Yahudiler İsrail’e göçler yoluyla gelen Kürt Yahudi topluluklarının soyundan gelmektedirler. Kürt Yahudilerin Filistin’e göçü 16. yüzyılın sonlarında, Yahudi din alimi olan hahamlardan oluşan bir topluluğun Safed ve Galilee’ye gelmesiyle başlamış ve bunun sonucunda burada bir Kürt Yahudi mahallesi kurulmuştur (Berman, 2013). Bugün İsrail’de 300.000 civarında Kürt Yahudi’nin yaşadığı tahmin edilmektedir⁵. Bunların yaklaşık yarısı Kudüs’te ikamet etmektedir. Ayrıca ülke genelinde Kürt Yahudiler tarafından kurulmuş, geçimlerini tarımsal üretimden sağlayan otuz civarında tarıma dayalı köy de bulunmaktadır.

Daha sonraları Kürt Yahudilerinin büyük bir kısmı İsrail Devleti’nin kuruluş yılları ve sonrasına denk gelen dönemlerde, 1948-1951 yılları arasında yoğun bir şekilde İsrail’e göç etmiştir. Ancak örneğin Zaho’daki Kürt Yahudileri Filistin’e göç etmeden önce bile Kudüs’te Kürtler vardı. 1895 yıllarında, çoğunlukla *Nahlaot* olarak bilinen büyük bir mahallenin *Shaarei Rahamim* olarak bilinen kısmında küçük bir mahallede Kürtler geçici olarak barınma yerleri kurmuşlardı (Aviva&Shmuel Bar-Am, 2020). Ancak Kürt Yahudiler Kudüs’te Shaarei Rahamim dışında Nahlaot, Mahane Yehuda, Zichron Ahim, Zichron Yosef ve Katamon (Gonen) gibi daha birçok mahallede yaşamış ve bunların ya kuruluşunda veya inşasında rol almışlardır. Kudüs şehrinde merkezi bir yere ve tarihi bir öneme sahip olması hasebiyle günümüzde hala değerini ve

⁴ Kutsal Kitap: Eski ve Yeni Ahit, Standart versiyon. Londra: Thomas Nelson and Sons Ltd, 1952.

⁵ Bu bilgi Kürdistanlı Yahudiler Derneği başkanı Yehuda ben-Yoseph ile yapılan mülakata dayanmaktadır.

popülerliğini koruyan ilk iki mahalle olan Nahlaot (ve ilgili kısımları) ve Mahane Yehuda mahalleleri çalışmamızın odak noktasını oluşturmaktadır.

İsrail’de Kürt Yahudiler birçok farklı adla anılan kendi mahallelerinde yaşamakta ve Kürt festivalleri, geleneksel kıyafetleri ve müziği de dahil olmak üzere Kürt yaşamı ve kültürünü en özgün biçimleriyle kutlamaya ve yaşatmaya devam etmektedirler.

Resim 1: İsrail’deki Kürt Yahudiler, her yıl Saharane festivalini kutlamak için bir araya gelerek Kürtçe şarkı söyler, halay çeker ve geleneksel yemekler yerler (Süleyman Şanlı, Kudüs, Sacher Park, 2012).

1. Kürt Yahudilerinin Kudüs’e Göçü

Kürt Yahudilerin, önceleri Filistin topraklarına, daha sonra devletlerinin kurulması ile birlikte İsrail’e ve Kudüs’e ilk gelişlerine dair yazılı bir kayıtları yoktur. Ancak ilk göç edenlerin ve

yerleşenlerin Ezra⁶ zamanında geldiklerine bir inanış vardır. Kürt Yahudilerin Filistin’e göçü 16. yüzyıla kadar uzanmaktadır. İlk göçmenler Safed şehrine yerleşmiştir. Bundan sonraki üç yüzyıl boyunca Kürtlerin yaşadığı bölgelerden Filistin’e herhangi bir Yahudi hareketliliğine dair bir bilgi bulunmamaktadır (Brauer&Patai, 1993: 14).

Modern zamanlarda İsrail’e göç eden Yakın Doğu Yahudi toplulukları arasında ilk göç edenlerin Kürt Yahudilerinin olduğu belirtilmektedir. Bunların bir kısmının 1812’de geldiği ifade edilmektedir (Ben-Zvi, 1957; Sabar, 1982:xxxi; Ben-Ya’kov, 1981:24; Rivlin 1959:63). Daha sonra, 1920-1926 yılları arasında Filistin’e yaklaşık on dokuz bin kişilik bir Kürt Yahudi göçü olmuştur (Brauer&Patai, 1993:80; Ben-Zvi, 1957). Bir diğer göç ise 1935 yılında yaklaşık 2.500 Yahudi ile gerçekleşmiştir.

Kürt Yahudilerin çoğunluğu Irak’ta, Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerde yaşadıklarından, Irak Yahudi topluluğunun tamamıyla birlikte yaklaşık 125.000 kişi, 1950-1952 yılları arasında İsrail’in kurulmasından sonra Ezra ve Nehemya adı verilen bir hava ikmal operasyonu ile taşınmıştır (Bashkin, 2017; Nejwan, 1986; Pasachoff&Littman 2005:301). Kürtlerin büyük çoğunluğu Kudüs ve çevresinde olmak üzere birçok kasaba ve köye yerleştirilmişlerdir.

Kudüs’e olan güçlü duyarlılıkları nedeniyle, çoğunluğu şehrin yeni semtlerine, çoğunluğu Türkiye, İran, Suriye ve Irak’tan gelen Kürt Yahudilerin ikamet ettiği ve Mahaneh Yehudah olarak bilinen mahallesine yerleştiler. Başkaları da Hayfa yakınlarındaki Alroy köyüne ve benzer kırsal bölgelere yerleştiler. Ayrıca diğer bir kısım ise Kudüs ve çevresindeki kırsal bölgeler ile ülkedeki diğer yerlere, köylere ve şehirlere yerleştiler (Sabar, 1982:39).

2. Lev Ha’ir: Mahane Yehuda ve Nahlaot⁷

“Kudüs’te yüzde 100 Kürt olan bir mahallede doğdum. Knesset’e yakındı. O zamanlar burada kimse İbranice konuşmazdı. Sadece Kürtçe konuşurlardı. Bu güzel bir duyguydu. Şimdi bile

⁶ Ezra (M.Ö. 480-440) İkinci Tapınak döneminin başlarında yaşamış peygamber olduğuna inanılan, aynı zamanda önemli bir Yahudi kâtip/yazıcı (Sofer) ve Din adamı (Kohen).

⁷ İbranice’de “Şehrin Kalbi Mahane Yehuda ve Nahlaot” anlamına gelmektedir. “Machane Yehuda” ve “Nachlaot” olarak ta yazılmaktadır. Okumada kolaylık olması bakımından bir başka kullanım olan başlıktaki yazılış şekli tercih edilmiştir.

insanlara Kürt mahallesini sorduğunuzda hepsi size benim doğduğum bölgeyi gösterirler.⁸” (Mickey Levy, 2021, İsrail Meclis Başkanı)

Zengin bir kültür, tarih ve maneviyat dolu bir iklime sahip olan Kudüs dünyanın en ünlü ve en eski şehirlerinden biridir. Kudüs küçük bir şehirdir ancak her biri kendi tarihi, farklı etnik Yahudi toplulukları, sosyo-ekonomik yapısı, restoranları, yemekleri ve daha fazlasına sahip oldukça farklı mahallelerle tanımlanmaktadır. Kudüs’ün mahalleleri, daha büyük bir şehir, kasaba, banliyö veya kırsal alan içinde coğrafi olarak (göç edilen yere göre) yerleşmiş topluluklardan oluşmaktadır. Kudüs’ün her mahallesinin kendine özgü bir havası ve karakteri vardır.

Lev Ha’ir, İbranice’de *Şehrin Kalbi* anlamına gelmektedir. *Lev* kalp, *İr* şehir demektir. Mahane Yehuda ile Nahlaot mahalleleri, başka birçok küçük eski mahalleyi de kapsadığı için bu semt *Lev Ha’ir* bir başka tabir ile *Şehrin Kalbi* olarak tanımlanmakta ve öyle bilinmektedir. Bu bölge veya semt, 19. yüzyılın sonlarından kalma blok binaların bulunduğu bitişik ve yoğun nüfuslu bir yerleşim bölgesidir. Bu mahalleler Kudüs şehrinin merkezinde bulunduklarından aynı zamanda şehrin turistik, sanat, tarih ve kültür açısından cazibe merkezi konumları arasındadır. Dolayısıyla *Lev Ha’ir* tanımı Mahane Yehuda ve Nahlot mahalleleri için *Şehrin Merkezi* anlamına gelecek şekilde de anlamlandırılıp kullanılmaktadır.

Birçok insan Kudüs’e tarihi, dini ve kültürel açıdan önemli yerleri görmek için gelse de şehir merkezindeki Mahane Yehuda pazarını görmeden bu kadim şehirden ayrılmak istemez. Günümüzde Mahane Yehuda bir gıda pazarından çok daha fazlasıdır. Adeta hayatın canlı bir kesiti gibidir. Farklı inançlara sahip laik ve dindar insanların yolları kesişir burada ve dostların, arkadaşların ortak buluşma mekanıdır. Sokak sanatçıları ve kafeler vardır. Bu pazarda gözünüze çarpacak ilk ve muhtemelen en renkli şey taze ürünlerdir. Yemek ve yemek pişirmek için hayal edebileceğiniz hemen hemen her şeyden bol miktarda var. Bu pazarda taze et, deniz ürünleri ve peynirin yanı sıra çeşitli sebze ve meyveler de bulabilirsiniz. Helva burada özel bir üründür ve bu pazarın meşhur olduğu şeylerden biridir. Helva, susam ezmesinden yapılan bir şekerlemedir ve

⁸ Mickey Levy, 13 Haziran 2021 tarihinde 24. Knesset (İsrail Parlamentosu Meclisi) Başkanı seçildi. 2015 yılında Erbil merkezli Rudaw ile bir mülakatında Levy, bunları ifade etmişti. Bknz. İngilizcesi; “You know, I was born in a neighborhood in Jerusalem which was 100 percent Kurdish. It was close to the Knesset. No one spoke Hebrew here then. They only spoke in Kurdish. It was a good feeling. Even now, when you ask people about the Kurdish neighborhood, they all show you the area where I was born.”, Bkz. Hemen Abdulla (2015). Interview with Michael Levy, <https://www.rudaw.net/english/interview/31032015>, Access date, 31.03.2105).

başka bir yerde denediğinizi düşünseniz bile, burada alacağınız helvaya hiç benzemez. Ev eşyalarından gıdaya, çanak çömlektan hayata yeni bir bakış açısına kadar her şey buradan temin edilebilmektedir (Aka, 2017).

Kudüs’ün bir başka önemli bölgelerinden biri Mahane Yehuda Pazarı’na yakın olan Nahlaot’tur. Dolambaçlı ve dar ara sokakları, çeşitli tarzlardaki mimari yapıları, avluları olan bahçeli konutları, sanatçılara ait mekanlar ve çok sayıda sinagogu ile Kudüs’ün eski mahallerinden oluşan bir yerleşim bölgesidir (Corman, 2014).

Nahlaot’un diğer yerlerden farklı olan yanlarından biri, şehir merkezine ve Mahane Yehuda’ya (diğer adıyla Shuk) sadece kısa bir yürüyüş mesafesinde olmasıdır, bu da pek çok insanı buraya çekmesinin nedenlerinden biridir. Mahalle ismini İbranice miras veya mülk anlamına gelen Nahala kelimesinden almaktadır. Ancak kelimenin çoğulu olan Nahlaot olarak kullanılmaktadır. Çoğu insan Nahlaot’tan tek bir mahalle olarak bahsetse de aslında birbirini içine geçen yirmiden fazla mahalleden oluşan bir gruptur. Kaç tane bulacağınız, sınırlarını nasıl değerlendirdiğinize bağlıdır. Bölgenin resmi adı Lev Ha’ir ancak neredeyse hiç kimse onu sözlü olarak bu adla söylemez. Bazı mahalleleri on dokuzuncu yüzyılın sonlarına kadar uzanan bölge, Kudüs’te, Yeni Şehir’in en eski kısımlarından birini oluşturmaktadır (Reishtein, 2016).

Kudüs, üç büyük tek tanrılı din için kutsallığıyla bilinen bir şehir olarak, tarih boyunca sakinlerini dini kimliklerine göre ayıştırmıştır. Şehirde seküler ve geleneksel Yahudiler nüfusun büyük bölümünü oluştururken, Müslümanlar homojen bir grup olarak öne çıkmaktadır. Buna karşın, Hristiyan topluluğu, farklı mezhep ve kiliselere bağlı gruplardan oluşmasıyla en çok çeşitliliği barındıran topluluk yapısına sahiptir. Kudüs’te yerleşim alanlarının ayrıışmış olması yaygın bir durumdur. Yahudiler ve Araplar genellikle farklı mahallelerde yaşamaktadır. Yahudi topluluğu içinde Ultra-Ortodoks, geleneksel ve seküler gruplar arasında daha ince yerleşim ayrımları bulunurken, Ermeni Hristiyanlar, Eski Şehir’de kendilerine ait bir bölgeye sahiptir.

Bu yerleşim alanları genellikle bahçeli ve avlulu evlerden oluşmaktadır. Avlulu mahalleler, özellikle 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında Kudüs’te inşa edilen Yahudi mahallelerini temsil etmektedir. Bu konut tipleri, merkezinde ortak bir açık alan veya bahçe

bulunan ve genellikle yalnızca sokaktan avluya giriş sağlanan bir veya iki katlı apartman birimleri ile çevrelenmiş orta yoğunluklu çok aileli bir yapı tarzını ifade eder. Avlulu evler, yerel ihtiyaçlar ile ekonomik ve sosyal faktörlere yanıt olarak dünya çapında farklı kültürlerde bağımsız olarak gelişen bir yerleşim biçimidir (Ben Arie, 1973; Corman, 2024).

3. Mahane Yehuda

Yehuda(h) övgü anlamına gelmektedir. *Övmek* veya *şükretmek* anlamına gelen İbranice *Yadah* kelimesinden türetilmiştir. Kitab-ı Mukaddes’te Yehuda aynı zamanda Hz.Yakub’un on iki oğlundan birinin ve İsrail’in on iki kabilesinden birinin adı olarak geçmektedir (Judah, 2024). *Mahane* kelimesi ise *Kamp* anlamına gelmektedir. *Mahane(h)* *Yehuda(h)* ismi, *Yehuda Kampı* anlamını taşımaktadır (Mahaneh Dan, 2024). Bu tanımlama aynı zamanda Kürt Yahudilerin bu mahalle ile olan ilişkisini ve bağını da vurgulamaktadır. Mahane Yehuda mahallesi, Kudüs’e göç eden Kürt Yahudiler için bir toplanma ve yerleşim alanı vazifesi görmektedir. Mahalle bu yönüyle toplumsal açıdan işlevsel bir role sahiptir. Mahane Yehuda, günümüzde Kudüs şehrinin merkezi çarşısı bir başka tabir ile ana pazar yeri olarak tanımlanmaktadır ancak aslında bu bir yerleşim bölgesinin (mahallenin veya semtin) adıydı. Yerel halk arasında hep Kürtlerin mahallesi olarak bilinmektedir.

Mahane Yehuda mahallesinin kuruluşu, 1860’larda Yahudilerin eski (şehir) Kudüs’ün dışına başlayan göçüyle ilişkilendirilmektedir. Mahane Yehuda 1880’lerde inşa edilmeye başlanmıştır (Wager, 1988:221; Tagger&Kerem, 2006:41). 1880’den önce o semtte iki katlı sadece tek bir ev⁹ bulunmaktadır. Bu ev bir zamanlar, 1863’ten 1890’a kadar konsolos olarak görev yapan İngiliz konsolosu Noah Moore ve geniş ailesinin evidir.

Alman kökenli bir Protestan olan İsviçreli Hristiyan bankacı Ya’akov (Johannes) Freutiger, Eski (şehir) Kudüs’te Freutiger Bankasını kurdu. İş ortakları Yosef Navon ve Shalom Knostrum’un ikna etmesiyle Freutiger, polis karakolunun yanında sahip olduğu arazi üzerine bir Yahudi mahallesi inşa etmeyi kabul etti. Mahallenin planlaması ve inşa edilmesi bu üç ortağın yönetimi ve iş birliği ile gerçekleştirildi. Yosef Navon’un genç yaşta ölen erkek kardeşinin anısına mahalleye Mahane Yehuda ismi verildi (Ben-Arie, 1979:231). Mahallede inşa edilen ilk evler,

⁹Günümüzde Mahane Yehuda Polis Karakolu olarak kullanılmaktadır.

her evde iki oda (dış odadan erişilen bir iç oda), bir mutfak ve banyo olacak şekilde inşa edilmiştir (Kfir, 2016).

Tablo 1: Mahane Yehuda’nın Krokisi

Kaynak: <https://en.machne.co.il/category/shuk-map>

Mahane Yehuda, Kudüs’ün çevresinde başka arazileri de bulunan Frutiger Bankasının mülkiyetinde olan arazi üzerinde yer alıyordu. Konut projesi, ilk olarak 1882 yılında Havatzelet gazetesinde ilan edildi. Joseph Navon tarafından verilen ilanda, ilk elli aileye altı ay içinde evlerini inşa etmeleri koşuluyla ücretsiz arsa vaat ediliyordu. Bu şart yerine getirilmediği takdirde, arsa için Yosef Navon’a 300 groschen (kuruş) ödemeleri gerekecekti. Ancak ilan karşılık bulamadı ve kimse cevap vermedi (Kfir, 2016; Ben-Arieh, 1979:231). Mahane Yehuda çarşısının içinde bulunan dükkânlar ve işyerleri ise 1929 yılında Shlomo Mousiaeff’in girişimiyle inşa edilmiştir.

Kudüs’te 1887 yılında 39 aile Jaffa caddesi boyunca ilk iki sıra halindeki evleri satın aldı. 1880’e gelindiğinde 50 ev vardı (Ben-Arieh, 1979, s.231). İlk aileler arasında baş Haham Meir Panigel, Haham Eliahu Nahum ve oğlu Yosef ile Haham Israel Dov Frumkin de vardı. İlk yıllarda arsaların bir kısmı inşa edilmeden boş kaldı. 1925’te Gur Hasidim Sefat(s) Emet(s) Yeşivası da dahil olmak üzere birçok sinagog ve Yeşivot¹⁰ inşa edildi. 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde ise

¹⁰ Yeshivot; başta Talmud ve Halaha (Yahudi hukuku) olmak üzere Rabbinik literatürün incelenmesine odaklanan, Tevrat ve Yahudi felsefesinin paralel olarak çalışıldığı geleneksel bir Yahudi eğitim kurumudur. Bkz: Joseph

mahalle 162 evi kapsayan bir büyüklüğe ulaşmıştı. Başlangıçta üst orta sınıf sakinlerinin yaşadığı mahalle, 1920’lerin sonlarından itibaren Irak Kürdistanı, Bağdat ve Halep’ten gelen emek ve işçi sınıfı Yahudi göçmenlerin bir mahallesi haline geldi (Rejwan, 2009:25-27; Sabar, 1975:489).

Mahane Yehuda mahallesi kuzeyde David Yellin Caddesi, doğuda Yosef ben Matityahu Caddesi, güneyde Yafa Yolu ve batıda Navon Caddesi ile çevrilidir (Tagger ve Kerem, 2006:41). Bugün mahalle Nahlaot semtinin bir parçasıdır. Caddenin karşısında bulunan Mahane Yehuda Pazarı yerli halkın ifadesi ile *Shuk* adını mahalleden almıştır.

Resim 2: Mahane Yehuda’da bulunan Kürt Yahudilerin Kahvehanesi (Süleyman Şanlı, Kudüs, 2012)

Jacobs&Judah David Eisenstein (2021). Yeshibah, Jewish Encyclopedia, The Kopelman Foundation, <https://jewishencyclopedia.com/articles/12890-rosh-yeshibah>

Resim 3: Mahane Yehuda’da Diyarbakırlı Yahudilere ait bir Lokanta (Süleyman Şanlı, Kudüs, 2012)

4. Nahlaot¹¹

Günümüzde Kudüs’ün en seçkin yerleşim alanları arasında yer alan Nahlaot, Eski Şehir’in surlarının dışında kümelenmiş birçok irili ufaklı küçük mahalleden oluşmaktadır. Her küçük mahallenin sakinleri genellikle coğrafi bağlantıları, benzer ibadet tarzları ve ortak gelenekleri olan belirli bir etnik gruba mensuptur. İlk yıllarda ve 20. yüzyılın ortalarına kadar Nahlot’un sakinleri arasında, Irak Kürdistanı’ndan, Yemen, İran, Suriye’den gelen göçmenler ve Türkiye’nin güneydoğusundaki Urfa’dan gelen ve Urfalim olarak bilinen Yahudiler ile çok az sayıda Doğu Avrupa’dan gelen yeni göçmen Yahudi toplulukları bulunmaktadır (Aviva&Shmuel Bar-Am, 2020).

¹¹ Nachla’ot olarakta yazılmaktadır. İbranice: נחלאוט

Resim 4: Nahlaot mahallesinden bir görünüm (Aviva and Shmuel Bar-Am, 2020)

Nahlaot’ta bulunan mahallelerin ilk sakinleri arasında, 1870’lerin sonunda sur içi diye ifade edilebilecek Eski Şehir’deki kalabalık ve yoğun nüfustan kaçıp yeni konut yapma arayışına giren insanlar bulunmaktadır. Nahlaot’taki Even Yisrael, Mishkenot Yisrael gibi ilk mahalleleri İngiliz Yahudi hayırsever Sir Moses Montefiore’nin yardımları ile inşa edildiği belirtilmektedir. Daha sonraları Nahlaot’ta ayrıca Mazkeret Moshe, Mishkenot Yisra’el, Nachalat Achim, Ohel Moshe, Sukat Shalom, Shevet Achim, Zichron Achim, Zichron Yosef ve Zichron Yaakov gibi birçok mahalle daha kuruldu.

Nahlaot’un içinde, Doğu Avrupa’dan gelen Aşkenaz Yahudilerin yaşadığı, ayrıca Batı Avrupa, Arap Yarımadası ve Afrika ülkelerinden gelen Sefarad Yahudilerine ait birçok mahalle bulunmaktadır. Bununla birlikte 1900 yılında Suriye’den gelen Yahudiler ve 1925 yılında Yemenliler Nachalat Achim mahallesini kurdu. Nahlaot’ta yerleşik nüfus açısından bakıldığında Kürtler, Yunanlılar, İranlılar, İtalyanlar, Ermeniler, Kuzey Afrikalılar ve çeşitli ülkelere gelen diğer Yahudiler de dahil olmak üzere yirmi üç farklı Yahudi mahallesinden oluşuyordu (Corman, 2024).

İlk göçmen Kürt Yahudileri arasından bazı topluluklar Nahlaot’un içinde bulunan ve maddi açıdan gelir düzeyi en düşük, bir başka tabir ile en yoksulları olan Shaarei Rahamim¹² mahallesi sakinleri, çadırlarda veya tenekeyle kaplı büyük boş benzin bidonlarında yaşıyorlardı. İnsanlar burada çok zor koşullar altında yaşamlarını sürdürüyorlardı. Mutfaklar bahçede, müstemilatlar dışarıda ve lağım suları sokaklardan akıyordu. Kürtler, daha kalıcı konutlar inşa etmeyi başarana kadar zor şartlar altında yaşamlarını sürdürdüler.

Bazı göçmen Kürt Yahudileri belli bir süre bu tür işlerde çalıştıktan sonra artık farklı meslek gruplarına yönelmeye başladılar. Bazı birinci ve ikinci kuşak Kürtler siyasete girdi ve ünlü olan müzisyenler çıktı. Orduda yüksek rütbeli komutanlar oldular. Hatta Kürtler o kadar etkili oldular ki yetkililere bazı sokak isimlerini değiştirtmeyi başardılar. Örneğin Ha-Yarkon, İsrail Bağımsızlık savaşında savaşmış Kürt bir haham olan Yitzhak Barashi için Barashi Sokağı olarak yeniden adlandırıldı. (Aviva&Shmuel Bar-Am, 2020). Bununla birlikte, günümüzde *Shaarei Rahamim* mahallesi az ya da çok unutulmuş gibi görünmektedir. İlk yerleşim yerlerinin kapsamlı bir kataloğunda bile listelenmemiştir ve Nahlaot’taki diğer mahaller gibi turistik bir çekim merkezi haline gelememiştir.

¹² Shaarei Rahamim mahallesinde yaşayan Kürt Yahudilerin Siyonizmin Kurucularından Theodor Herzl ile ilginç bir tanışma hikayesi vardır. Anlatıldığına göre; Kürtler, alışılmadık derecede büyük ve güçlü olmalarıyla tanınır, bazen de sorunlarını sözle değil, fiziksel güçle çözmeleriyle bilinirlerdi. Aynı zamanda, özellikle ilk zamanlarda, taş ocağı işçiliği ve hamallık gibi işleriyle büyük bir talep gören çalışan insanlardı. Bu özellikleri, genellikle Modern Siyonizmin kurucusu Theodor Herzl’in çevresindeki doktorlar, avukatlar ve bürokratlardan oldukça farklıydı. Bu yüzden, Herzl’in Kürtlerle karşılaşması onu bir hayli şaşırtmıştı. Bu buluşma, 1898 yılında Kudüs’te gerçekleşti. Herzl, Alman İmparatoru II. Wilhelm’in Yahudi vatani kurma fikrine destek sağlamayı amaçlayarak Filistin’deydi. Kudüs’ün Eski Şehir bölgesinin hemen dışında, bugünkü Mamilla Alışveriş Merkezi’nin bulunduğu evde arkadaşlarıyla birlikte kalıyordu. Bir gün, Herzl, gardırobunun üzerinde büyükçe bir kutu fark etti. Kudüs’te kendisine eşlik eden tüccar Aharon Hayut’a, kutunun oraya nasıl yerleştirildiğini sordu. Hayut hemen Shaarei Rahamim’e gitmek üzere yola çıktı, birkaç adam topladı ve onlara temiz beyaz kıyafetler giymelerini, ardından Herzl’in kaldığı yere gelmelerini söyledi. Herzl, daha önce hiç karşılaşmadığı kadar güçlü Yahudiler gördü ve bu manzarayı şaşkınlıkla fotoğrafladı. Ardından, bu gibi güçlü insanların Filistin’e göç etmeleri halinde, bir ülke kurabileceklerini ifade etti. Yıllar sonra, İsrail’in ilk başbakanı David Ben-Gurion, kuzeydeki yerleşim yerlerinden birinde Kürtlerle bir araya geldi ve neredeyse aynı şekilde, benzer bir görüş bildirdi. Bkz. Aviva&Shmuel Bar-Am. How Kurdish Jews made their way to Jerusalem, shocked Herzl, began to thrive. Erişim 14 Ağustos 2020.

Resim 5: Shaarei Rahamim Mahallesinde Diyarbakır Yahudi Cemaatine ait Bir Sinagog (Süleyman Şanlı, Kudüs, 2012)

Nahlaot’u çevreleyen Agrippas Caddesi’nin bir bölümünün adı, göçmenlerin Kudüs’e getirilmesi ve Kürtlerin idari amaçlar doğrultusunda tek bir grupta birleştirilmesi konusundaki başarılı çabalarıyla tanınan Haham Shmuel Baruch için değiştirildi. Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra on binlerce Kürt Yahudi Kutsal Topraklar olan Kudüs’e göç etti. Bugün sadece Kudüs’te en az 100.000 Kürt Yahudi olduğu tahmin edilmektedir (Aviva and Shmuel Bar-Am, 2020). Birçok farklı kültürün bir arada bulunduğu Nahlaot’ta bir zamanlar üçyüze yakın sinagog varmış. Farklı coğrafyalardan gelen Yahudi topluluklarının kendi sinagoglarını inşa edip ibadet etmek istemeleri birbirine yakın birçok sinagogun yer almasına yol açtı. Bazıları sadece toplu dua için gerekli olan on kişiyi barındıracak bir oda büyüklüğündeydi. Ancak günümüzde bu sayı oldukça düşmüş olup yüz civarında olduğu tahmin edilmektedir. Her ibadethanenin kendine özgü dua etmesi ve ilahiler okuması mahalleyi daha da farklı kılmaktadır (Corman, 2024).

Tablo 1: Nahlaot Haritası

Kaynak: <https://jerusalemisraelrealestate.wordpress.com>

Mahane Yehuda ve Nahlot'un bir parçası veya sınır komşusu olup Kürt Yahudilerin içinde yaşadığı diğer mahalleler de vardır. Aşağıda bu mahalleler hakkında bazı bilgilere yer verilmiştir.

4.1. Zikhron Ahim (Zichron Achim) Mahallesi: 1934 yılına Nahlaot'un bir parçası olarak kurulan Zichron Ahim mahallesi de Shaarei Rahamim ile sınır komşusudur. Mahallenin bir zamanlar çoğunlukla Urfalı Yahudilere ev sahipliği yaptığı bilinmektedir. Mahalleye gelip yerleşenler ve ilk kurucuları Türkiye'nin Urfa şehrinden gelenler Urfalı Yahudi cemaatine mensuptular. (Aviva&Shmuel Bar-Am, 2020). Zichron Ahim mahallesi, Bezael caddesi, Ussishkin caddesi, Ha-Madregot Caddesi ve Shabazi Caddeleri arasında yer alan bir mahalledir.

4.2. Zikhron Yosef (Zichron Ha-Yosef) Mahallesi: 1927 yılında Kürt Yahudileri tarafından Mahane Yehuda Çarşısı'nın yakınında kurulan Zikhron Ha-Yosef Mahallesi, Yosef Levy'nin hatırasını yaşatmak amacıyla onun adını taşır. Bu isim, Yosef Levy'nin oğlunun, babasının adının mahalleye verilmesi koşuluyla arazisini satmayı kabul etmesiyle belirlenmiştir. Mahalle, nehir isimlerini taşıyan Ha'Yarkon, Ha'Yarmuk, Ha'Yabok, Nissim Behar (eski adıyla Ha'Yarden), Nahar Prat ve Eliyahu Salman gibi sokaklarıyla dikkat çeker. İngiliz Mandası döneminde,

1930’larda inşa edilen mahalle, Nachlaot bölgesindeki diğer yerleşimlere göre daha sıkı bir planlama sürecine tabi tutulmuştur (Jerusalem Municipality, 2014).

Resim 6: Nissim Behar ve Bezalel Caddeleri: Zikhron Ahim, Zikhron Yosef ve Zikhron Ya’kov mahallelerinin kesiştiği sokaklar (Süleyman Şanlı, Kudüs, 2012)

4.3. Zikhron Ya’kov (Zichron Ya’akov) Mahallesi; Zikhron Ya’akov Mahallesi, 1937 yılında Lifta Köyü’nden satın alınan arazi üzerine inşa edilmiştir. 1948-1953 yılları arasında Yemen’den ve Irak Kürdistanı’ndan göç eden Yahudiler, Yahudi Ajansı¹³ tarafından buraya yerleştirilmiştir. 1960’lı yıllarda, bazı Yahudi sakinler maddi tazminat karşılığında köyden ayrılmış olsalar da on üç aile hâlâ köyün çevresindeki bölgelerde yaşamaya devam etmektedir. Kudüs şehir merkezinde, Lev Ha’ir olarak bilinen geniş bir yerleşim alanının parçası olan Zikhron Ya’akov, Batı Kudüs’ün

¹³ Yahudi Ajansı (Jewish Agency); Eski İsrail Başbakanlarından Chaim Weizmann tarafından 1929 yılında kurulan ve merkezi Kudüs’te bulunan Dünya Siyonist Örgütü’nü temsil eden uluslararası bir kuruluştur. Amacı, İsrail’in gelişmesine ve yerleşmesine yardımcı olmak için dünya çapındaki Yahudilere yardım etmek ve onları teşvik etmektir. Bkz. Daniel J. Elazar .(2024). The Jewish Agency: Historic Role and Current Crisis, Jerusalem Center for Public Affairs. Erişim 14 Eylül 2024.

orta kesimini kapsar ve Nahla’ot ile daha küçük yerleşim birimlerini barındırır. Zikhron Ya’akov Mahallesi üzerinde Eliyahu Salman, Haham Shalom ve Bezalel gibi ana caddeler bulunmaktadır. Kuzeyde Zikhron Yosef mahallesi ve doğuda Nahalat Ahim mahallesi ile sınır komşusudur (Jerusalem Municipality, 2024).

4.4. Katamon (Qatamon) Mahallesi; 1900’lerin başlarında, I. Dünya Savaşı’ndan kısa bir süre önce kurulan bu mahalle, başlangıçta Filistinli Hristiyanların yoğunlukla yaşadığı, zengin bir yerleşim alanıydı. Ancak, 1947-48 yılında savaş sırasında yaşanan çatışmalar nedeniyle yerel halk bölgeyi terk etti ve yeni kurulan İsrail devleti, onların geri dönmesine izin vermedi. Bu boşluk, kısa süre içinde Yahudi mültecilerle dolduruldu. Mahallenin batısında yer alan Eski Katamon (günümüzde Gonen) ise devletin erken dönemlerinde, daha önce çadır kamplarında yaşayan Irak ve Kürdistan’dan gelen yeni göçmenlerin yerleştirilmesi amacıyla inşa edilen ve topluca “Katamonim (günümüzde Gonenim)” olarak adlandırılan birkaç alt mahalleye ayrılmıştır (Jerusalem Municipality, 2024).

Sonuç

Mahane Yehuda ve Nahlaot mahallelerinin Kudüs’ün kültürel ve sosyal dokusundaki yerinin ele alındığı bu çalışmada, Kürt Yahudilerinin bu yerleşim yerlerinin kuruluşunda ve inşasında rolleri ve kayda değer katkıları olduğu ön plana çıkmaktadır. Kürt Yahudileri, bu mahallelerin tarihsel süreçlerinde yalnızca fiziksel bir yerleşim unsuru değil, aynı zamanda kültürel kimliğin şekillenmesinde etkin bir özne olmuştur.

Mahane Yehuda, Kürt Yahudilerinin sosyal, ekonomik ve dini yaşamlarını sürdürdükleri önemli bir merkez mahalle olarak ifade edilebilir. Çarşısıyla bilinen bu mahalle, Kürt Yahudilerinin geleneksel mutfaklarını, el sanatlarını ve ticari faaliyetlerini sergileyerek, toplumsal aidiyetlerini güçlendirdikleri bir alan olarak öne çıkmaktadır. Benzer şekilde Nahlaot mahallesi de Kürt Yahudilerinin çok kuşaklı aile yapısını ve kolektif dayanışmasını sürdürebildikleri bir toplumsal yapı sunmaktadır. Bu mahalleler, sadece birer yaşam alanı değil, Kürt Yahudilerinin kültürel mirasını koruma ve yeni nesillere aktarma mekânı olmuştur.

Lev Ha’ir, yani Şehrin Kalbi olarak anılan bu bölgeler, sadece Kudüs’ün fiziksel merkezini değil, aynı zamanda kentin tarihi ve kültürel dinamizmini temsil etmektedir. Mahane Yehuda ve Nahlaot mahalleleri, bu merkezi yapının birer unsuru olarak, şehirdeki çeşitliliğin ve toplumsal

dayanışmanın somut örneklerini barındırmaktadır. Lev Ha’ir’in birer parçası olan bu mahalleler, Kürt Yahudileri için yalnızca birer yerleşim alanı değil, aynı zamanda Kudüs şehir halkının da buluşma, ticaret ve kültürel etkileşiminin yoğun olarak yaşandığı mekanlar olarak öne çıkmaktadır.

Kürt Yahudilerinin Mahane Yehuda ve Nahlaot mahallelerindeki varlığı, Kudüs’ün çok kültürlü yapısını zenginleştirmiş ve şehrin tarihsel sürekliliğine önemli bir katkı sağlamıştır. Kürt Yahudiler, hem göçlerle gelen demografik değişimlere uyum sağlarken hem de kendi kimliklerini muhafaza etme başarısını göstermiştir. Kürt Yahudilerinin bu mahallelerdeki kültürel etkileri, Kudüs’ün kültürel çeşitliliğini yansıtan dini ve sosyal pratiklerle harmanlanmıştır.

Sonuç olarak, Mahane Yehuda ve Nahlaot, Kürt Yahudilerinin Kudüs’teki tarihsel ve kültürel önemini anlamak için önemli veriler sunmaktadır. Bu mahalleler, Kürt Yahudilerinin kimliklerini muhafaza ettikleri, toplumsal bağlarını güçlendirdikleri ve Kudüs’ün çok kültürlü kimliğine katkı sağladıkları yerler olarak ön plana çıkmaktadır. Lev Ha’ir’in bir parçası olan bu mahalleler, Kudüs’ün dinamik ve çok katmanlı yapısının korunmasında kritik bir rol oynamaktadır. Bu bağlamda, Kürt Yahudilerinin geçmişten bugüne Kudüs şehrine katkıları, sadece mahalle ölçeğinde değil, şehrin genel kültürel mirasında da belirgin bir şekilde hissedilmektedir.

Kaynakça

Abarim Publications (2024). “Judah, Yehudah Meaning”.

<https://www.abarim-publications.com/Meaning/Judah.html>, Erişim 21 Ağustos 2024.

Aka, C.B. (2019). “Tasting Tour of Mahane Yehuda Market in Jerusalem”..

<https://www.momfluentia.net/tasting-tour-mahane-yehuda-market-jerusalem/>, Erişim 18

Şubat 2019

Bar-Am, A.&Bar-Am S.(2024). “How Kurdish Jews made their way to Jerusalem, shocked Herzl, began to thrive”.

<https://www.timesofisrael.com/how-kurdish-jews-made-their-way-to-jerusalem-shocked-herzl-began-to-thrive/>, Erişim 14 Ağustos 2024.

- Bashkin, O. (2017). *Impossible Exodus: Iraqi Jews in Israel*, Stanford, CA: Stanford University Press.
- Benjamin, I.J. (1859). *Eight Years in Asia and Africa*. Hannover: Published by the Author.
- Ben Arie, Y. (1973). *The Process of the Jewish Communities Emergence from within Jerusalem’s Walls at the End of the Ottoman Period*, Proceedings of the World Congress of Jewish Studies, Volume II, pp. 313-329, Hebrew University of Jerusalem: World of Union Jewish Studies.
- Ben-Arie, Y. (1979). *בראשיתה החזקה ירושלים: תקופה בראי עיר* (A City Reflected in its Times: New Jerusalem – The Beginnings) (in Hebrew), Jerusalem: Yad Izhak Ben-Zvi Publications.
- Ben-Ya’kov, A. (1981). *Kehil’ot Yehude Kurdistan* (Jewish Communities of Kurdistan). Jerusalem: Kiryat Sefer Publishing.
- Ben-Zvi, Itzhak (1957). *The Exiled and Reedemed*. Philadelphia: The Jewish Publication Society of America.
- Berman, L. (2013). “Cultural pride, and unlikely guests, at Kurdish Jewish festival”. www.timesofisrael.com, Erişim tarihi, 14.08.2024.
- Brauer, E.R.(1993.) *The Jews of Kurdistan*. Detroit, Michigan: Wayne State University Press,
- Britannica (2024). “Targum”. <https://www.britannica.com/topic/Targum>, Erişim 11 Eylül 2024.
- Corman, R. (2024). “Nachlaot, Centre of Sephardi Jerusalem”. <https://esefarad.com/nachlaot-centre-of-sephardi-jerusalem/>, Erişim, 12 Ekim 2024.
- Dan (2024). “Meaning of Mahaneh”. Erişim 21 Ağustos 2024. <https://www.videobible.com/bible-dictionary/mahaneh-dan>
- Elazar, D. J. (2024). “The Jewish Agency: Historic Role and Current Crisis”, Jerusalem Center for Public Affairs. <https://dje.jcpa.org/articles/ja-role.htm>, Erişim 14 Eylül 2024.
- Hillel, R. D.(1973). *Unknown Jews in Known Lands: The Travels of Rabbi David D’Beth Hillel*. Ed.W. J. Fischel. New York: Ktav Publishing House.
- Izady, M. (1992). *The Kurds: A Concise Handbook*. USA: Taylor&Francis.
- Jerusalem Municipality. (2024). “Jerusalem Neighborhoods “Zichron Ha-Yosef”. https://www.jerusalem.muni.il/en/SitesMuni/Sites/Neighborhood/Pages/PageSite_2269.aspx, Erişim 12 Ağustos 2024.
- Jerusalem Municipality. (2024). “Jerusalem Neighborhoods “Zichron Ya’akov”.